

ELŐSZÓ AZ „1944 ÉS A MAGYAR TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK” KÜLÖNSZÁMHOZ

Az akadémiai antiszemitizmus, a revizionizmus és a két világháború közötti faji ideológiák térhódítása a magyarországi társadalomtudományos gondolkodásban és intézményrendszerben eddig ritkán került az eszmetörténeti kutatások homlokterébe. 2014-ben, a Magyar Holokauszt Emlékév alkalmából egynapos konferenciánkon¹ azt a kérdést jártuk körül, hogy az antiszemitizmus és a faji politika miképp és milyen mértékben vált részévé a két világháború közötti egyetemi és akadémiai életnek, hogyan és milyen mértékben alakította a korabeli társadalomtudományi gondolkodást és kutatásokat, valamint milyen hatást gyakorolt a szellemi műhelyekre. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a korszak uralkodó társadalomtudományos és áltudományos irányzatai milyen ideológiai szerepet töltek be. A szociológia mellett a történettudomány, a néprajz, a társadalomföldrajz, a társadalomstatisztika, a filozófia, a *gender studies* és a pszichológia köréből hívtunk előadókat, hogy mutassák be saját tudományterületük történetében ezeket a tendenciákat. A konferencia sikerére való tekintettel felkértük a résztvevőket, írják meg tanulmányként is hozzászólásukat, a *socio.hu* pedig örömeinkre egy tematikus számot szentelt a megszületett anyagoknak. Nem került be e számba Dupcsik Csaba és Szikra Dorottya előadása, mert ők korábbi publikációikban foglalkoztak már a fenti kérdésekkel (Dupcsik 2009; Szikra 2008), illetve Szabó Á. Töhötöm egyéb elfoglaltságai miatt nem tudta írásos formába önteni előadását. Keményfi Róbert és Paksa Rudolf írását reményeink szerint a következő számban közöljük.

Karády Viktor a társadalomstatisztikának a társadalomtudományok kvantitatív megalapozásában betöltött szerepét szem előtt tartva írásában azt vizsgálja, milyen szerepet játszott a nemzetépítési folyamatban – előbb a Monarchia, majd a trianoni Magyarország területén – a népesség nemzetiségi-felekezeti összetételének statisztikai konstrukciója. Abból indul ki, hogy Magyarország volt a 19. században Európa egyetlen készülő nemzetállama, ahol az uralkodó magyar nemzeti-nyelvi tömb aránya az össznépeességben 40% alatti volt. Az erre reagáló nemzetiségi asszimilációs politika a térségben szinte egyedülállóan nagy hatással volt az anyanyelvre és a felekezetre alapozott nemzetiségi statisztika kifejlődésére Magyarországon. Ehhez járult a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó, jelentős zsidó bevándorlás, az emancipáció, a városiasodás és a gazdasági, szakmai, iskolai, nyelvi-kulturális, stb. mobilitás statisztikai „lekövetése”. Karády úgy látja, hogy a statisztikai megközelítésmód kezdetben nem kapott zsidóellenes árnyalatot, sőt, ahogy írja, az 1840-es emancipáció után a hivatalos nyelvben még a dehonesztálónak tekintett „zsidó” szót is „izraelitával” helyettesítették. Mindazonáltal már elég korán megjelennek zsidóellenes megfogalmazások, és a századvégtől – különösen a Katolikus Néppárt megalakulásától és a modern katolikus mozgalmak megjelenésétől kezdve – egyre erőteljesebben használnak egyes szerzők vallási adatokat antiszemita érvelésük alátámasztására. Ez a statisztikai érvelés hagyományozódott át később a szélsőjobboldali propagandára, de nemcsak arra, hanem az első világháború idején zajló baloldali

1 <http://szociologia.tk.mta.hu/esemeny/2014/10/1944-es-a-magyar-tarsadalomtudomanyok-konferencia>

vitákra is. Az első háború végi sajtó szintén beemeli e statisztikai adatokat a zsidóüldözés retorikájába, majd az 1920-as *numerus clausus* immár jogi diszkriminációs eszközként alkalmazza ezeket.

A statisztikus szaktekintélyként Karády és mások által is sokat méltatott Kovács Alajos (1924–1936 között a Központi Statisztikai Hivatal elnöke) már 1922-től a „zsidó térfoglalás” diskurzív keretébe helyezi a statisztikákat, később ez a keret az „őrségváltás” és a „fajvédelem” témáival is kiegészül. Az 1923-ban alapított, amúgy magas szakmai színvonalú *Magyar Statisztikai Szemle*, valamint a többi hivatalos kiadvány különösen 1938 után egyre több anyagot hoz a „fajvédelem” és az „őrségváltás” témájában. A „végső megoldást” ilyen értelemben – noha 1938-ig tudományos integritását igyekezett megőrizni – a KSH aktív módon is előkészítette.

Karády alaptétele sarkítva úgy is megfogalmazható, hogy a statisztika mindvégig szakszerű maradt, ám gyengének bizonyult az antiszemita értelmezéssel szemben. Ezt a tételt vizsgálja meg hozzászólásában Ignác Károly és Bartha Ákos. Előbbi elsősorban az etnikai csoportok statisztikai számbavételének kategorizálási és kvantifikációs nehézségeire fókuszál, és hangsúlyozza, hogy a leegyszerűsítő statisztikai érvelés megágyaz a szintén leegyszerűsítő – és társadalomtörténeti értelemben nem feltétlenül megalapozott – tételeknek a zsidóság kollektív és általános modernizációjáról. Ignác arra is felhívja a figyelmet, hogy a statisztikai diskurzus rekonstrukciójához elengedhetetlen magának az intézménynek, s az abban tevékenykedő statisztikusok munkásságának és politikai szerepvállalásának az elemzése is. Kovács Alajos éppen azzal vált „elismert” statisztikussá Magyarországon, hogy közéleti tevékenységében, publicisztikájában központi helyen tárgyalta a „zsidókérdést”. Mint ahogy a *Magyar Statisztikai Szemle* rendszeresen helyet adott antiszemita irányultságú cikkeknek – ha nem is a címükben. Bartha Ákos szintén a magyarországi zsidóság heterogenitását hangsúlyozza, és hiányolja annak nyomon követését, miképp szivárgott be a honi szociológiai diskurzusba az antiszemita statisztikai nyelvezet (pl. Erdei Ferencnél).

Halmos Károly fogalomtörténeti nézőpontból tekinti át, reflektálva a legújabb történészviták tanulságaira, az antiszemita habitus és az antiszemita nyelvi pragmatika különbségeit a két háború közötti reprezentatív történelmi műveken keresztül. A két világháború közötti történészi antiszemizmust árnyalva megállapítja, hogy a történészek befolyása a politikai közbeszédre egyrészt korlátozott volt azért, hogy tudományos vagy világnézeti álláspontjuk csak a szűkebb szakmai közönséghez jutott el, másrészt az antiszemita történelmi érvelés nemcsak a történész berkekben jelenhetett meg, s végül, a nagy hatású történészek között csak kevesen alkalmazták a „nyers” zsidóellenes érveket. A fogalomtörténeti megszorítások után Halmos a következő műveket elemzi az antiszemita és a fajvédelmi pragmatika szempontjából: Szekfű Gyula *Három nemzedékének* különböző kiadásai; Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című irodalomtörténeti munkája; Mályusz Elemér néhány, a polgárság történetét érintő műve; Szabó István népiségtörténeti jellegű összefoglalója; Hajnal István *Az osztálytársadalom* című tanulmánya; Erdei Ferenc szárszói beszéde és egy ehhez kapcsolódó nagyobb lélegzetű, föltehetőleg egy tervezett könyvéhez készült kézírata; Bibó István a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című tanulmánya és Ravasz László egy 1960-ból származó kézírata a zsidókérdésről.

Ha a két háború közti szociológiai gondolkodásról, illetve gyakorlatról van szó, nem hagyható figyelmen kívül a népi szociográfia, illetve a falukutató mozgalom. Tanulmányának első részében Nagy Endre felállít egy antiszemizmus-tipológiát, amelynek alapját Bibó Istvánnak a népiek zsidóellenességéről alkotott elképzelései

adják. Nagy a tipológiát két területen alkalmazza. Egyrészt megvizsgálja Bibó és Erdei Ferenc közéleti megnyilvánulásait, konkrétan azt elemzi, hogy miért nem adták nevüket az első zsidótörvény elleni tiltakozáshoz. A falukutató mozgalom a szerző szerint beleilleszkedett a korszak közéleti atmoszférájába, amely a „zsidókérdést” napirenden tartotta. A skála itt az olykor jóindulatú, olykor ellenséges etnikai különbségtudati megnyilvánulástól az intellektuális antiszemitizmusig terjed. Erdei és Bibó közéleti szerepvállalásában egyfajta „osztályharcos antiszemitizmust” azonosít, ami a harmincas évektől egészen a zsidó deportálásokig érezhető volt, mint a kapitalista, vagy úri zsidó rend elleni averzió. Ezt a hozzáállást Nagy szerint később felülírta az 1944-es felismerés, hogy a különbségtevést elnyomó és elnyomott zsidó között nem lehet megtenni. Másrészt a tanulmány Erdei *A magyar társadalom a két világháború között* című munkájával foglalkozik, amelyben a szerző az „osztályharcos antiszemitizmus” mellett az intellektuális zsidóellenesség nyomát is felfedezi.

Szabari Vera tanulmánya azzal foglalkozik, hogy milyen hatást gyakorolt a nemzetiszocialista szellem és a faji politika a két világháború közötti társadalomtudományos gondolkodásra és az annak keretétől szolgáló egyetemi és akadémiai életre. Ez a kérdésfeltevés magában foglalja annak tisztázását, hogy mit is értünk tulajdonképpen magyar szociológián a két világháború között. A szerző másrészt a Horthy-rendszer kultúrpolitikájának részeként megvalósuló társadalomtudományi intézményesülésre helyezi a hangsúlyt. Bár foglalkozik a század elején a hazai szociológia progresszív irányzataival szemben megfogalmazott, elsősorban annak állítólagosan „nemzetietlen” voltát felrováó vádakkal, részletesen azt az 1919 utáni folyamatot elemzi, amelynek állomásai a *numerus causustól* a Magyar Szociográfiai Intézet létrehozásán, a Társadalomtudományi Szakosztály átalakításán, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület újraélesztésén keresztül vezet a szociológia tanszék 1942-es megalakulásáig a budapesti egyetemen. A magát nemzeti-kereszténynek nevező rendszer ideológiai elvárásainak megfelelő társadalomtudomány szellemtudományi jellegű, középpontban a nemzet, a nép és a néplélek kérdéseivel. Szabari ezen kívül a középosztály problémáját vizsgálja meg, amelyben hangsúlyosan jelent meg a keresztény-nemzeti egység kérdése. Weis István munkáiban elemzi az antiszemita megfogalmazásokat, elsősorban a „zsidó térhódítás” képzetét.

Erős Ferenc a magyar pszichológia történetének egyik eddig elhallgatott, elfeledett, alul-kutatott fejezetét vizsgálja, mégpedig azt, hogy milyen hatást gyakorolt a 19. század első felének ideológiai hulláma – értsd nacionalizmus és ennek megannyi mutációja, mint a fajelmélet, eugenika stb. – a pszichológia tudományterületére. Erős a század első felét a pszichológia intézményesülése viszontagságos időszakának írja le. Művelői alapvetően az ún. „határterületekről” érkeznek, s a különféle elméleti, gyakorlati, fogalmi és módszertani megközelítések ötvözésével egy interdiszciplináris alapokon nyugvó, hibrid, ám témákban és szellemiségben progresszív tudomány képe születik meg. A Tanácsköztársaság bukásával azonban mindez lassan a hatalom martalékává válik, s a kezdeti önkéntes kivonulást vagy elvonulást követően az 1930-as évek faji törvényei jogilag is elzárják az utat az értelmiségiek és a pszichológiát művelők előtt. Erős a kor meghatározó folyóiratán – az 1928-ban alakult Magyar Pszichológiai Társaság lapján – a *Magyar Pszichológiai Szemlén* keresztül vizsgálja a pszichológián belüli kialakuló, domináns irányzatokat. A lap kezdeti küldetése az volt, hogy elősegítse a pszichológia professzionalizálódását és tiszta, önálló tudományként való elismerését, ugyanakkor a 30-as évek végétől fokozatosan szüremkednek be a tudományosság címkéje alatt olyan (a legjóhiszeműbben is csak kvázi-tudományosnak minősülő) elméleti megközelítések és kutatási területek, mint a nemzetlélektan vagy

nemzetkarakterológia. Mindez, azaz a társadalmi jelenségek (nép-, nemzet-, társadalom-) lélektani magyarázata külföldön sem ismeretlen irányzat, sőt, első jelentős képviselője, az ún. néplélektan alapítóatyja, Wilhelm Wundt, aki 1929-ben írta meg *Völkerpsychologie* című munkáját, de említhetnénk a francia Lucien Lévy-Bruhl vagy az angol Sir James George Frazer is. Erős a magyarországi lélektani irányzat képviselőiből szemezget és mutatja be főbb alakjaikat, így például Benedek László elmeorvost, az eugenika képviselőjét és Boda István főiskolai tanárt, akik nemzetpolitikai célként jelölik meg a nemzet lelkének, lelkiállapotának erősítését. Boda a lelki megújítás címén egy magasabbrendű személyiségtípus létrehozását propagálja, melynek burkolt ideológiai alapjától, a fajelmélettől és annak antiszemitizmusától lehetetlen eltekinteni. Somogyi József filozófia- és pedagógiaprofesszor szintén fontosnak tartotta az emberek lelki és testi jegyek szerinti kategorizálását, de kritikusan viszonyult a náci fajelmélethez, annak tudománytalansága, szubjektivitása, illetve agressziója miatt. Javaslatára szerint a fajelmélet az egymás közötti jó viszonyt kell, hogy elősegítse, ami a zsidóság esetében a „krisztianizálódással” valósulhat meg, kizárólag abban az esetben, ha a keresztény világ is nyitott és befogadó. Igaz, az elemzett szerzők közül Boda is használ kérdőíves kutatást tipológiája sikeressége érdekében, azonban Harkai Schiller Pál az, aki operacionalizálja is elméleti feltevéseit, s elsősorban a cselekvésen keresztüli jellem- és lélektan-vizsgálatokat végzett. Harkai „hajlékonyságával” kitűnően lavírozott a különböző ideológiai alapokon nyugvó rezsimekben, így talán nem meglepő, hogy a mai napig névadója egy debreceni iskolának.

A testen gyakorolt hatalom elválaszthatatlan az adott korszak hatalmi, ideológiai berendezkedésétől és a normatív vagy éppen látens módon működő diskurzív gyakorlatoktól. Bokor Zsuzsa tanulmányának középpontjában a női test áll, amit az eugenika diskurzív és formalizált, intézményesített terein keresztül vizsgál. Azaz Bokor nem pusztán a faji kizárás alapjának és egyik lehetséges eszközének tekinti az eugenika diskurzusát, hanem az egész társadalomra – azon belül is kifejezetten a „nő”-re, mint a kulturálisan meghatározott, a nemzetet szimbolikusan megtestesítő, tiszta és szűzi testre – vonatkozó ideológiának. A diskurzus, mely kezdetben a magyar nemzet biológiai potenciálját kívánta feljavítani, az első világháború után vált keresztény-nemzeti elkötelezettségűvé, s az 1940-es évektől restriktívvá, így a termékenység helyett a közegészségügyi és higiéniai aspektusai kerültek előtérbe, legfőbb területeit pedig a családvédelem, a csecsemő- és nővédelem, a nemi betegségek és más ún. társadalmi betegségek leküzdése jelentették. Doros Gábor orvos eugenikával kapcsolatos gondolatait elemezve Bokor megállapítja, hogy a nő és annak teste pusztán eszköz a nemzet fejlődése, gyarapodása szempontjából; a nő felelősséggel tartozik a nemzet felé és hibáztatható, amennyiben az megindul a romlás útján. Bokor tanulmányának második felében a Doros által (is) alapított intézmény, a Magyar Egyesület a Leánykereskedés Ellen (MELE) működését vizsgálja. A MELE küldetését kezdetben a jótékonykodás és az erkölcsi gondozás jellemezte, ám „a háború után nemzeti keretben értelmezi tovább a segítő munkát, és fokozottabban ráhangolódik a magyar eugenikai gondolkodás főbb irányvonalaira,” azaz egy életképes és (faji értelemben) tiszta nemzedék megteremtésének szükségességére. Így a MELE szorosan együttműködött az erkölcsrendészettel, az „eltévelyedő” lányokat munkára neveléssel próbálta jobb belátásra bírni, részt vett a jogalkotásban, illetve pályaudvarokon létesített „információs pontokat”, vagy a prostitúció és a leánykereskedelem karmai közül „mentett ki” lányokat. Célcsoportjába leginkább azok a nők tartoztak, akik sérülékenyek és elveszettek bizonyultak a háború után – így leginkább az árvák, a lánygyerekek – s testükön, azaz a nemzet tisztaságán könnyebb volt foltot ejteni.

Nem kétséges, hogy a konferencia-előadások és az ebben a különszámban közölt írások csupán a téma felvetését célozzák, annak kimerítő tárgyalásához még számos új kutatás – és úgy véljük, olykor új kutatói szemlélet is – szükséges. Az elmúlt évek történészvitái számos tabut megérintettek már a két világháború közötti eszmei hagyományból, s sorra születnek kutatások az akadémiai és egyetemi antiszemitizmus témájában is.

HIVATKOZÁSOK

Dupcsik Cs. (2009) *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest: Osiris.

Szikra D. (2008) A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarorszáján. *Századvég* (48): 2, 35–77.